

Gwara regionu

Autor: Izabela Winiarska

Kazimierz Nitsch do gwar środkowego Śląska zaliczył gwary prudnickie, kozielskie i strzeleckie, tu włączył też gwara górniczą, którą w późniejszych pracach określano jako gwary gliwickie. Jako osobny podregion terytorialnie związany z tą częścią śląskiego obszaru uznał również pas pogranicza z Małopolską. Do podziału Nitscha nawiązał Alfred Zaręba, który za gwary środkowośląskie uznał: gwary okręgu gliwickiego centralnego, pogranicza śląsko-małopolskiego, pogranicza gliwicko-opolskiego oraz gwary prudnickie. Nieco inaczej region śląski podzielił Stanisław Bąk. Według niego wymienione przez Nitscha gwary środkowo-śląskie należą do szeroko rozumianych gwar północnośląskich, które łączy szeroka wymowa samogłoski *ę* jako *a*, *an* w wygłosie, realizuje się w formach B. lp. r. żeńskiego i 1. os. lp. czasu teraźniejszego i przyszłego prostego, np. widza ta krowa. W dalszym podziale badacz uwzględnia: wymowę *ę* w środku wyrazu; 2. {tt}68|dyftongiczną wymowę samogłoski{/tt} a {tt}221|pochylone{/tt} i 3. częściowo {tt}149|mazurzenie{/tt}. W ujęciu Stanisława Bąka gwary środkowośląskie to: I. Gwary po lewym brzegu Odry: a/ niemodlińskie, b/ prudnickie (głogóweckie, tzw. Goloków), c/kozielskie (tzw. Bojoków); II. Gwary po prawym brzegu Odry: a/ gliwickie, b/ strzeleckie (tzw. Kobylorzy), c/ oleskie, d/ mazurzący pas wschodni(tu zaś jako podzespoły: gwary okolic Imielina, Starego Bierunia, szadzace){tt}Stanisław Bąk, O nowy podział dialektów śląskich, „Slavia Occidentalis”, 28/29, 1971, s. 4-14.}|i{/tt}. W niniejszym opracowaniu zastosowano ogólny podział Alfreda Zaręby z niewielkimi uzupełnieniami dotyczącymi gwar kozielskich i strzeleckich (lub strzelecko-toszeckich), na których odrębności wskazuje Stanisław Bąk i inni badacze polszczyzny śląskiej. Gwary niemodlińskie utrzymane przeważnie jako gwary mazurzące (przynajmniej na skrawku północnym), zostały omówione jako gwary mazurzącego Śląska północnego. Gwary wydzielane jako środkowośląskie nie tworzą jednolitego, zwartego obszaru dialektalnego. Najbardziej wysunięty na wschód pas wschodni to tzw. pogranicze śląsko-małopolskie lub według określenia Stanisława Bąka gwary mazurzące okręgu przemysłowo-górniczego, które przedwojenny badacz, Reinhold Olesch, określił jako gwara Goroli lub berkmano mowa{tt} Cyt. za: Stanisław Bąk, O nowy podział dialektów śląskich, „Slavia Occidentalis”, 28/29, 1971, s. 10. Zob. R. Olesch, Beiträge zur oberschlesischen Dialektforschung. Die Mundart der Kobylorze. I. Descriptive Phonetik, Berlin- Leipzig 1937. |ii{/tt}. Gwary te używane są w pasie od Wisły pod Grzawą, poprzez Stary Bieruń, Podlesie, Zarzecze, Piotrowice, Kochłowice, Zaborze, Bobrek, Tarnowskie Góry, Koszęcin koło Lublińca{tt}Stanisław Bąk, O nowy podział dialektów śląskich, „Slavia Occidentalis”, 28/29, 1971, s. 10.}|iii{/tt}. Ważniejsze cechy tego podregionu to: - {tt}149|mazurzenie{/tt}. Ponadto obszar gwar mazurzących okręgu przemysłowego cechuje - silne osłabienie wałzonego {tt}301|wałczenie{/tt} ł wymawianego po spółgłosce *a* przed samogłoską tylną: Mys(ł)owice, niekiedy prowadzące do całkowitego zaniku ł, np. po chopsku{mmp3}S7520.mp3{/mmp3}, na gowie{mmp3}S7519.mp3{/mmp3} = Mysłowice, po chłopsku, na głowie. - {tt}201|przejście wygłosowego ch >k{/tt}: częste w formie jestek{mmp3}S7515.mp3{/mmp3}, występuje obocznie do jestech{mmp3}S7516.mp3{/mmp3}= jestem. Ten typ wymowy sięga dalej na północ aż pod Lubliniec i Olesno. - {tt}145|labializacja{/tt} o na początku wyrazów (cecha ta także występuje na północy Śląska) i też w środku wyrazu, np. złostać, rłobłota - wymowa *e* pochylonego (zob. {tt}221|samogłoski pochylone{/tt}) jako *y* przed ł, l, w formach, typu pił, robił, np. piył, robiył. - w tej części Śląska panuje wymowa jigła (nie zaś jegła). Pas południowo-wschodni od Grzawy nad Wisłą po Imielin wyróżnia się tym, że zamiast dwóch samogłosek nosowych wymawia się tam tylko jedną samogłoskę *ą* (om) , np. gomba zamiast gęba, co łączy ten obszar językowo z podgóorskimi gwarami małopolskimi, tzw. pasem jedenosówkowym (z nosowy o).

Gwary niemazurzące okręgu przemysłowego tworzą kolejną podgrupę środkowośląskich. Kazimierz Nitsch określił je jako gwary gliwickie (Olesch jako gliwicko-toszeckie). Gwary gliwickie łączą w sobie cechy północnośląskie: szeroką wymowę nosówki przedniej na końcu wyrazów jako *-a* (na północnym wschodzie zachował się rezonans nosowy). W środku wyrazu odpowiednikiem jest *y* nosowe dymb, ciynsko. Ta ostatnia cecha z kolei łączy gwary gliwickie ze Śląskiem południowym. Osobną podgrupę w obrębie gwar niemazurzących środkowego Śląska stanowi gwara strzelecka i północno-zachodni skrawek toszeckiego, czyli gwara tzw. Kobylorzy. Od reszty gwar gliwickich różni tę gwara wymowa samogłosek nosowych i {tt}68|samogłoski á pochylone{/tt}. Panuje tam {tt}304|wąska wymowa{/tt} nosówki tylnej: duomb, piuontek (dąb, piątek) zachowana także na końcu wyrazu: dubrun (dobrą) oraz {tt}283|szeroka wymowa ę{/tt} po twardej zamby (zęby). W ten sposób wymawia się także *ę* na końcu wyrazów: widzą (widzę – z zachowaniem wymowy nosowej). Ponadto gwary strzeleckie cechuje wąska wymowa *ę* po miękkich piynć, również z zachowaniem rezonansu nosowego przed szczelinową miynso. Ten obszar łączy z północnośląskimi gwarami opolskimi {tt}68|dyftongiczna wymowa samogłoski{/tt} a pochylone, np. czołś, która pojawia się też w gwarach położonych na lewym brzegu Odry, przez Alfreda Zarębę opisanych jako prudnickie. Gwarę tzw. Bojoków w powiecie kozielskim cechuje {tt}68|dyftongiczna wymowa samogłoski a pochylone{/tt}, np. czołś. Tu ponadto spotyka się wąską wymowę samogłoski nosowej tylnej *u* (duomb, piuontek (dąb, piątek) oraz szeroką wymowę

samogłoski nosowej przedniej zamby (zęby), miasno, która często zachowuje rezonans nosowy przed szczelinową i w wygłosie widzą krową (widzę krowę). Dialektolodzy podkreślają archaiczny charakter tej wymowy, tj. najbardziej zbliżony do staropolskiej. Podobna wymowa panuje u tzw. Goloków w Prudnickiem, z tym że samogłoska nosowa zyskuje tu wargową artykulację ał: czałsto, babał (często, babę), brzmi ona tak jak myślał. W gwarach tych samogłoska nosowa tylna i samogłoska a pochylone nieco przesunięte (ö).

Przegląd cech gwarowych regionu W części wschodniej Śląska środkowego występuje {tt}149|mazurzenie{/tt} czasouw{mmp3}S7512.mp3{/mmp3}, cłowiekim{mmp3}S7513.mp3{/mmp3} = czasów, człowiekiem. Wymowa zmazurzona jest niekonsekwentna, dotyczy przede wszystkim spółgłoski cz. Cecha ta wycofuje się, w wypowiedziach osób posługujących się gwarą i polszczyzną literacką mazurzenie w ogóle nie pojawia się w wyrazach należących do standardowej odmiany polszczyzny, np. czyli współcześnie{mmp3}S7514.mp3{/mmp3}. Na niewielkim obszarze od Starego Bierunia po Zarzecze (m.in. Urbanowiece, Wygorzel, Kostuchna, Podlesie) charakteryzuje się zmazurzoną wymową historycznego r’ miękkiego (oznaczanego w piśmie jako rz), np. psychodzić, kuziść. Na tym obszarze na południe od Piotrowic (Panewnik, Kamionka) znajduje się też niewielki obszar, na którym występuje {tt}282|szadzenie{/tt}, typu szam (sam), żara (zara) itp. Na Śląsku środkowym występuje tzw. {tt}82|udźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa{/tt}, np. jag miała szeż_lot{mmp3}S7500.mp3{/mmp3}, jag ji{mmp3}S7501.mp3{/mmp3}, mógbyż_mi{mmp3}S7502.mp3{/mmp3}, tag_robili {mmp3}S7503.mp3{/mmp3} = jak miała sześć lat, jak ji, mógłbyś mi, tak robili

Wymowa samogłosek Gwary Śląska środkowego zachowują podział na {tt}220|samogłoski jasne{/tt} i {tt}221|samogłoski pochylone{/tt}. W gwarach śląskich zasadniczo rozwój tej głoski poszedł w dwóch kierunkach: 1. wymowy jednogłoskowej (w części południowo-wschodniej) oraz 2. wymowy dwugłoskowej dyftongiczna wymowa á pochylonego w części północno-zachodniej, którą ta część dzieli ze Śląskiem północnym i gwarami wielkopolskimi. Wymowa jednogłoskowa panuje w gwarach gliwickich i na pograniczu z Małopolską. Stopień jej pochylecia jest różny: od dźwięku pośredniego między a i o (w pasie wschodnim), do znacznego pochylecia prowadzącego do zrównania wymowy z o na pozostałym obszarze Śląska środkowego, np. lot{mmp3}S7504.mp3{/mmp3}, downij{mmp3}S7505.mp3{/mmp3}, godoli{mmp3}S7506.mp3{/mmp3}, Wilczo{mmp3}S7507.mp3{/mmp3}, miyszkoł{mmp3}S7508.mp3{/mmp3}, gospodorze{mmp3}S7509.mp3{/mmp3}, mszo{mmp3}S7522.mp3{/mmp3}, biołe{mmp3}S7538.mp3{/mmp3}, corney{mmp3}S7539.mp3{/mmp3} = lat, dawniej, gadali, Wilcza, mieszkał, gospodarze, msza, białe, czarne. Dyftongiczna wymowa samogłoski á pochylone występuje w gwarach prudnickich Goloków: ptółk, trółwa, złół; kozielskich Bajoków: ptólk || ptołk, kov i strzeleckich Kobylorzy: ptołk itp. Samogłoska a jasne ulega ścieśnieniu w sąsiedztwie {tt}256|spółgłosek półotwartych{/tt} [zob. {tt}232|samogłoski przed spółgłoskami nosowymi{/tt}], {tt}233|samogłoski przed spółgłoskami ustnymi{/tt}], co jest zjawiskiem ogólnogwarowym. Często wówczas a przechodzi nie tylko w o, ale w ou || ó (u), np. Grzunka{mmp3}S7511.mp3{/mmp3}, zómek{mmp3}S7521.mp3{/mmp3}, Pón Bóczku{mmp3}S7523.mp3{/mmp3}wóm godóm{mmp3}S7525.mp3{/mmp3}, dowómy{mmp3}S7528.mp3{/mmp3}, zawijómy{mmp3}S7535.mp3{/mmp3}, mómy kluski biołe i mómy kluski corne{mmp3}S7540.mp3{/mmp3} = Grzanka, zamek, Pan Buczku (‘Panie Boże’), wam gadam, dawamy ‘dajemy’, zawijamy, mamy kluski czarne i mamy kluski białe. {tt}199|Przejście wygłosowego -aj > -ej{/tt}, a więc a > e pod wpływem joty, widać tak jak w wielu innych gwarach polskich w formach trybu rozkazującego czasowników o tematach zakończonych na a, np. dej pozour {mmp3}S7523.mp3{/mmp3} = daj pozór ‘uważaj’, a także w {tt}315|wygłosie{/tt} przysłówków tutaj, dzisiaj = tutaj, dzisiaj. W wyrazach obcych, najczęściej przejętych z języka niemieckiego, ogólnopolskiemu a odpowiada o, np. fortuchy{mmp3}S7555.mp3{/mmp3} = fartuchy. Samogłoska é pochylone, tak jak na całym Śląsku i w wielu innych gwarach Polski, jest dźwiękiem różnym od e. Najczęściej słyszymy ją jako y, niekiedy zwłaszcza po spółgłoskach miękkich jak e y, tj. dźwięk pośredni między e i y || i, np. sie porzykać{mmp3}S7529.mp3{/mmp3}, chlyb{mmp3}S7532.mp3{/mmp3}, wycie{mmp3}S7526.mp3{/mmp3} = się po/rzekać ‘pomodlić się’, chleb, wicie. Podobnie jak na innych obszarach gwarowych na Śląsku środkowym dochodzi do ścieśnienia e przed spółgłoskami r, rz, np. piyrwy{mmp3}S7530.mp3{/mmp3}, oraz do przejścia -ej w i lub y na końcu wyrazu piyrwy{mmp3}S7530.mp3{/mmp3}, z jedny i z drugi{mmp3}S7537.mp3{/mmp3} = pierwej, z jednej i z drugiej. Do zjawisk związanych z wymową e jasnego mających często różny (czasem szerszy ogólnogwarowy) zasięg należy: Formy bez tzw. {tt}73|e ruchomego{/tt}, np. mech – mecha, szewiecki = mchu, szewski, także częstsze niż w języku standardowym postaci przyimków we /ze / se (we soli, ze pieca itp.), por. we wiynec{mmp3}S7557.mp3{/mmp3} = we wieniec - Wymowa typu jegła, jeskra, czyli wymiana psł. *jL w je, która jednak nie obejmuje wschodniego pogranicza Śląska z Małopolską. Zachowanie miejscami pierwotnej samogłoski ‘e w miejscu ogólnopolskiego ‘o, np. cera{mmp3}S7556.mp3{/mmp3} = cora ‘córka’ [zob. {tt}195|przegłos{/tt}]. -

Wymowa połączenia eł jako oł {tt}233|samogłoski przed spółgłoskami półotwartymi ustnymi{/tt}, np. pudołko, Pawoł = pudełko, Paweł (z tym łączy się częsta na Śląsku wymowę dziółchy {mmp3}S7319.mp3{/mmp3} = dziewczuchy). Wymowę tę spotkać możemy w gwarach wielkopolskich i północnośląskich, natomiast w gwarach Śląska środkowego obejmuje obszar na zachód od Raciborza, Gliwic Lublińca. - Zmiana barwy e przed spółgłoskami nosowymi, np. potym{mmp3}S7526.mp3{/mmp3}, jedyn {mmp3}S7531.mp3{/mmp3}, kotletym{mmp3}S7533.mp3{/mmp3}. Niekiedy pojawia się tu wtórna nosówka, zwłaszcza w pozycji, gdy na początku następnego wyrazu jest spółgłoska szczelinowa, np. potyn się {mmp3}S7534.mp3{/mmp3}, eleganckim landałeryn{mmp3}S7564.mp3{/mmp3}= potem się, eleganckim landałerem (tj. ‘powozem, krytą bryczką’). Samogłoska ó pochylone zachowuje wymowę jak zwężone o, jednak stopień zwężenia jest zróżnicowany na Śląsku środkowym. Niekiedy zbliża się w wymowie do u por. pół {mmp3}S7543.mp3{/mmp3}, ale w wielu miejscach ó pochylone zachowuje artykulację pośrednią między o a u, np. droużki{mmp3}S7545.mp3{/mmp3}= pół, dróżki. Samogłoska o ulega też często ściśnieniu pod wpływem spółgłosek półotwartych, np. otoczóna{mmp3}S7542.mp3{/mmp3}, doumy {mmp3}S7544.mp3{/mmp3}, kóniec{mmp3}S7546.mp3{/mmp3}, kónie{mmp3}S7547.mp3{/mmp3} = otoczona, domy, koniec, konie. W wielu wyrazach, jako ‘jak’;, nijako ‘nijak’;, koždy ‘každy’; utrzymało się pierwotne o. Z wymową taką spotykamy się w wielu miejscach Śląska. Zdarza się też, że zamiast ogólnopolskiego o w części zachodniej gwar Śląska środkowego występuje ó, gnióttła lub gniyttła (gniotła). Podobna wymowa panuje w niektórych gwarach północnośląskich. W gwarach prudnickich zdarza się zamiana o w a, a nawet w u, por.: aperować ‘operować’;, buchaneł ‘bochenek’;, kukarda ‘kokarda’;. W gwarach środkowośląskich samogłoska o podlega także {tt}145|labializacji{/tt} na początku wyrazów por.: łoblykać sie{mmp3}S7517.mp3{/mmp3}, łod{mmp3}S7518.mp3{/mmp3}, łodcedzić, łodciungnunc, łodciś(ć){mmp3}S7541.mp3{/mmp3}, = oblekać się, odciągnąć, odcisnąć. W gwarach pogranicza z Małopolską labializację można usłyszeć też w środku wyrazu, np. złostać, rłobłota (cecha ta także występuje na północy Śląska). Badacze wskazują, że niekiedy głoska o zyskuje {tt}70|wymowę dyftongiczną{/tt} pod wpływem języka niemieckiego, np. w gwarach prudnickich: kartoł fel || kartelfel, tołporek itp. Samogłoski y oraz i na ogół zachowują barwę taką w polszczyźnie ogólnej, ale czasem podlegają zmianom pod wpływem sąsiadujących z nimi {tt}256|spółgłosek półotwartych{/tt}, np. tam buł{mmp3}S7548.mp3{/mmp3} = tam był; gdzie doszło do {tt}202|przejścia wygłosowego lub śródgłosowego ił, ył > uł{/tt}, tj. do cofnięcia artykulacyjnego pod wpływem ł w tej samej sylabie. Przed spółgłoskami półotwartymi ustnymi l, ł i nosowymi samogłoska i niekiedy obniża się, przechodząc w y lub ie, np. przechodzi ył {mmp3}S7549.mp3{/mmp3}= zostawili. W gwarach śląskich samogłoska i przechodzi niekiedy w y pod wpływem wymowy niemieckiej, np. richtyg, także w wyrazach rodzimych, np. nyzyny, ynaksze pany = niziny, inaksze, pani. Na całym Śląsku zachowała się samogłoska i po spółgłoskach historycznie miękkich, zwłaszcza rz i sz, np. prziszło{mmp3}S7558.mp3{/mmp3}, przez maszinka{mmp3}S7554.mp3{/mmp3}. U niektórych osób cecha ta już zanika, por. uwarzyć{mmp3}S7553.mp3{/mmp3} = przyszło, przez maszynkę, uwarzyć Samogłoska i, tak jak w wielu gwarach, podlega też {tt}190|prejotacji{/tt}, np. przyzwojite{mmp3}S7258.mp3{/mmp3}. Przy wymowie samogłoski u pod wpływem spółgłosek półotwartych może dochodzić do {tt}214|rozszerzenia artykulacyjnego{/tt}, do ó || o, np. brónet, grónt itp. W środku wyrazu głoska u zanika w sylabach -u-, -łu-, -wu-, (dziółcha, chałpa zam. chałupa) itp. Gwary śląskie cechuje zróżnicowana wymowa {tt}231|samogłosek nosowych{/tt}, odpowiedników literackich samogłosek: ę i ą, tj. nosowego o, zwłaszcza wymowa samogłoski ę jest niejednolita. {tt}304|Wąska (zwężona) wymowa samogłosek nosowych{/tt} to jeden ze sposobów artykulacji nosówek. Zasadniczo w gwarach środkowego Śląska jest wymawiana wąsko nosówka tylna ą jak oun || on lub un || un nosowe, Np. i stund{mmp3}S7561.mp3{/mmp3}, przed wojnu{mmp3}S7563.mp3{/mmp3}|| przed wojnóm{mmp3}S7564.mp3{/mmp3}, do świunt{mmp3}S7567.mp3{/mmp3}, munka{mmp3}S7552.mp3{/mmp3}, zumbek{mmp3}S7551.mp3{/mmp3} = i stąd, przed wojną, do świąt. mąka, ząbek Gwary gliwickie i pogranicze z Małopolską łączą w sobie cechy północnośląskie: szeroką wymowę nosówki przedniej na końcu wyrazów jako -a (na północnym wschodzie zachował się rezonans nosowy), np. przez maszinka{mmp3}S7554.mp3{/mmp3}, robia{mmp3}S7567.mp3{/mmp3}. W środku wyrazu odpowiednikiem jest y nosowe, zarówno po spółgłoskach twardych, jak i miękkich, np. w rzyndzie{mmp3}S7562.mp3{/mmp3}, piy(n)kne miynso{mmp3}S7559.mp3{/mmp3}, wyndzóny {mmp3}S7560.mp3{/mmp3}. Ta ostatnia cecha z kolei łączy gwary gliwickie ze Śląskiem południowym. Osobną podgrupę w obrębie gwar niemazurzących środkowego Śląska stanowi gwara strzelecka i północno-zachodni skrawek toszeckiego, czyli gwara tzw. Kobylorzy. Panuje tam wąska wymowa nosówki tylnej: duomb, piuontek (dąb, piątek) zachowana także na końcu wyrazu: dubrun (dobrą) oraz szeroka wymowa ę po twardej zamby (zęby). W ten sposób wymawia się także ę na końcu wyrazów: widzą (widzę – z zachowaniem wymowy nosowej). Ponadto gwary strzeleckie cechuje wąska wymowa ę po miękkich piync, również z zachowaniem

rezonansu nosowego przed szczelinową mianso. Taka wymowa zbliża te gwary do wymowy północnośląskiej (opolskiej). Tu ponadto spotyka się wąską wymowę samogłoski nosowej tylnej u (duomb, piuontek (dąb, piątek) oraz szeroką wymowę samogłoski nosowej przedniej zamby (zęby), mianso, która często zachowuje rezonans nosowy przed szczelinową i w wygłosie widzą krową (widzę krowę). Dialektolodzy podkreślają archaiczny charakter tej wymowy, tj. najbardziej zbliżony do staropolskiej. Podobna wymowa panuje u tzw. Goloków w Prudnickiem, z tym że samogłoska nosowa zyskuje tu wargową artykulację ał czałsto, babał (często, babę), brzmi ona tak jak myślął. W gwarach tych samogłoska nosowa tylna i samogłoska a pochylone nieco przesunięte (ö).